

ДЕМОНСТРАЦІЯ РОЗКОШІ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ II ст. до н. е. – ПОЧАТОК II ст. н. е.)

Стаття присвячена аналізу демонстративного споживання розкоші як соціального феномену Стародавнього Риму протягом доби Пізньої Республіки та Ранньої імперії (кінець II ст. до н. е. – початок II ст. н. е.). Особлива увага приділяється питанню про розкіш як необхідний інструмент в процесі самоідентифікації римської еліти. Доведено, що презентована інформація помітно розширює можливості вивчення історії повсякденності Стародавнього Риму.

Ключові слова: розкіш, демонстративне споживання, повсякденність, імперія, Стародавній Рим.

Статья посвящена анализу демонстративного потребления роскоши как социального феномена Древнего Рима на протяжении периода Поздней Республики и Ранней империи (конец II в. до н. э. – начало II в. н. э.). Особое внимание уделяется вопросу о роскоши как необходимом инструменте в процессе самоидентификации римской элиты. Доказано, что представленная информация значительно расширяет возможности изучения истории повседневности Древнего Рима.

Ключевые слова: роскошь, демонстративное потребление, повседневность, империя, Древний Рим.

Dieser Artikel befasst sich mit dem antiken römischen Diskurs über den auffälligen Luxuskonsum als soziales Phänomen des Römischen Reiches.

Der Grundgedanke des Papiers ist es, den Umfang und den Charakter des römischen Luxus zu definieren und wie es ein Thema für die Römer wurde, vom Ende des zweiten Jahrhunderts v. Chr. bis zum Beginn des zweiten Jahrhunderts n. Chr.

Der Artikel gibt eine detaillierte Analyse der Gründe für den Aufschwung im luxuriösen Leben und vor allem, wie Luxus durch die römische Elite Bevölkerung verbreitet. Für die Römer war der Schlüssel zum Luxus und der damit verbundene Diskurs die Art und Weise, in der die Elite-Bürger bestimmte Waren benutzten, um Aussagen über sich selbst zu machen. Der Weg, dies zu tun, war, öffentliche Gebäude oder Denkmäler der Stadt, das große Dinner zu präsentieren oder gladiatorische und theatralische Auffassung zu finanzieren. Der Autor zeigte, dass luxuriöse Leben ein wichtiges Attribut einer sozialen Identität und ein Symbol für den Reichtum und Respekt war, die von anderen erkannt werden. Konzentrationszentrum des auffälligen Konsums waren Feste, Geschäfte und Theater, wo sie in das Privatleben der Bürger projiziert wurden.

Der Autor kommt zu dem Schluss, dass der auffällige Konsum eines der hartnäckigsten sozialen und ökonomischen Phänomene im Leben der römischen Gesellschaft während der späten Republik und des frühen Reiches war. Besondere Aufmerksamkeit gilt der Frage des Luxus als notwendiges Werkzeug bei der Selbstidentifizierung der römischen Elite. Es ist bewiesen, dass die präsentierten Informationen die Möglichkeiten des Studiums der Alltagsgeschichte des antiken Roms stark erweitern.

Schlagwörter: Luxus, Geltungskonsum, Täglich, Reich, das alte Rom.

This article deals with the ancient Roman discourse about conspicuous consumption of luxury as a social phenomenon of the Roman Empire.

The main idea of the paper is to define the scope and character of Roman luxury, and how it became an issue for the Romans, from the end of the second century BC to the beginning of the second century AD.

The article gives a detailed analysis of the reasons for the upsurge in luxurious living and, in particular, on how luxuries spread through the roman elite population. For the Romans, the key to luxury and the discourse surrounding it was the way in which elite citizens used certain commodities to make statements about themselves. The way to do this was to present public buildings or monuments to the city, the great dinners or to finance gladiatorial and theatrical shows. The author shown that the luxurious life was an important attribute of a social identity and a symbol of the wealth and respect, which are recognized by others. Concentration center of the conspicuous consumption were feasts, shops and theaters where they were projected into the private lives of citizens.

The author comes to the conclusion that conspicuous consumption was one of the most persistent social and economic phenomenon in the life of Roman society during the late Republic and early Empire. Special attention is given to the issue of the luxury as necessary tool in the process of self-identification of the Roman elite. It is proved that the presented information greatly expands the possibilities of studying the history of the daily life of Ancient Rome.

Keywords: luxury, conspicuous consumption, everyday life, empire, Ancient Rome.

Постановка проблеми

Слово «розкіш» у модерному суспільстві зазвичай асоціюється з бажаними, але в той же час з недоступними для більшості речами, які у зв'язку з цим набувають цінності та статусу. Найчастіше люди розуміють під поняттям «розкіш» брендові речі, коштовні прикраси, авто, екзотичні мандрівки за кордон тощо. Сучасний погляд на розкіш знаменує собою значний розрив з римською концепцією «розкоші», з її явною надлишковістю, непомірністю та «зневагою моральних обмежень». Це визначення проходить наскрізною ниткою в працях багатьох античних авторів, які вбачали в неприборканому марнотратстві загрозу римській моралі. Проте для переважної більшості римського суспільства, демонстрація споживання була каналом для сходження вгору по соціальній ієрархії та подання претензій на новий статус в суспільстві. Мета цієї статті полягає в тому, щоб проаналізувати традиції демонстративного споживання розкоші як одного з найбільш стійких соціально-економічних феноменів у житті римського суспільства протягом доби Пізньої Республіки та Ранньої Імперії (кінець II ст. до н. е. – початок II ст. н. е.).

Історіографія

Критерієм відбору наукової літератури була, перш за все, її репрезентативність з точки зору висвітлення питань з таких тем: концепт «розкоші», феномен демонстративного споживання, історія повсякденності Стародавнього Риму. Варто відзначити, що спроби вирішення проблем, пов'язаних з демонстративним споживанням, були пов'язані з безпосереднім аналізом побутових феноменів в тісному зв'язку історії з економікою, психологією та соціологією. Серед дослідників, які заслуговують на увагу у зв'язку з означеною темою, слід відзначити Ж. Бодрійяра [4], Б. Манделія [15], В. Зомбарда [11], Т. Веблена [5], А. Сміта [24] та Є. Сфімова [10]. Аналіз праць показує, що демонстративне споживання як феномен активно вивчалось та було досить повно описане в сучасних наукових працях, проте більшість з цих праць аналізують суспільство споживання тільки з позицій соціології та історичної психології. Щодо досліджень з історії повсякденності Стародавнього Риму, варто згадати праці відомих істориків другої половини ХХ ст. (Ж. Каркопіно [12], М. Сергієнко [23], М. Монтанарі [18], Ж.-Н. Робера [20], Л. Винничук [6] та Г. Кнабе [13]).

Джерельна база

До найбільш інформативних джерел з обраної проблеми слід віднести твори письменників-моралістів I ст. до н. е. – III ст. н. е. (Горация [9], Овідія [19], Цицерона [33; 34], Марціала [16], Петронія [25], Плінія Молодшого [27], Плутарха

[29], Ювенала [32], Сенеки [22], Персія [26], Афінея [2; 3] тощо). Заслужують на увагу окремі загальні історичні праці, зокрема твори Тіта Лівія [31], Светонія [21], Плінія Старшого [28], Тацита [30] та колективна праця «Історія Августів» (закінчена в IV ст. н. е.) [1]. Ознайомлення з працями цих авторів дозволяє з'ясувати низку суттєвих аспектів повсякденної історії Римської імперії, які розкривають тему нашого дослідження.

«Революція споживання» (II ст. до н. е.): причини та мотиви

Головний перелом в історії Стародавнього Риму припадає на добу Пізньої Республіки, коли територіальні межі римської держави значно розширилися, зокрема за рахунок Греції та Пергамського царства. Саме цей період ознаменував початок різкого збагачення і такі зміни у суспільстві, які дозволяють охарактеризувати їх як «революцію споживання». Більшість античних авторів пов'язують смак до розкоші саме контактами з культурою Сходу. Наприклад, за свідченням римського історика Тіта Лівія (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.), «повернувшись з Азії, військо (в 187 р. до н. е.) занесло в Рим перші паростки чужоземної розкоші; саме тоді в столиці з'явилися ложа, оздоблені міддю, бронзою та коштовними тканинами» [31; 13, с. 176]». Захоплення грецькою культурою, в першу чергу, пояснювалося «змаганнями» серед багатіїв. Багатство ставало синонімом доблесті (на полі бою) та влади, адже переможці не хотіли жити бідніше переможених. Шанування суворої військової доблесті відходить в небуття, на перший план виходять соціальні та громадянські цінності.

Вже за часів Ранньої Римської імперії мода на екстравагантне стає більш різноманітною, а її важливість призводить до змін не лише в матеріальному житті римлян, але й в духовній сфері [20, с. 28]. Зокрема Теодор Моммзен зазначав: «Марнотратство та чуттєві насолоди – таким був загальний лозунг римської еліти. В Римі розвивалася не та вишукана розкіш, яка є цвітом цивілізації, а та розкіш, яка була продуктом занепадаючої еллінської цивілізації в Малій Азії та Александрії. Ця розкіш перетворювала все прекрасне і високе на рівень простої декорації, адже насолоди шукали з таким дріб'язковим педантизмом, з такою надуманою химерністю, що це викликало відразу у всякої людини, яка не була зіпсована душею та тілом [17, с. 192]». Розкіш та пошук чуттєвих насолод проявилися у всьому: на званих обідах та бенкетах, в одязі і прикрасах, у скульптурах, інтер'єрі та архітектурі, організації видовищ (ігор гладіаторів, цирків, театралізованих вистав), похоронах та практиці щедрих жертвопринесень храмам. Неймовірно розповсюдилися азартні ігри та проституція, які вимагали немалих грошей. Світ розкоші

розвивався разом з римським суспільством всупереч та незважаючи на полеміку письменників-моралістів.

Для римлян демонстрація розкоші була прикладом, який започаткувала еліта, використовуючи розкіш з метою заявити про себе суспільству. Спрямованість суспільства на демонстрацію розкоші могла мати два мотиви: егоїстичний та альтруїстичний. Якщо перший передбачав задоволення своїх індивідуальних потреб, то у другому випадку розкіш в тій чи іншій формі ставала доступною іншим, менш заможним представникам суспільства (зокрема меценатство) [11, с. 237]. Ще в II–I ст. до н. е. подібні заяви про свій статус робилися у вигляді фінансування будівництва громадських будівель чи пам'ятників для міста. Поширеною була традиція фінансування гладіаторських і театральних вистав. Більш помітним було будівництво або ремонт храмів. Наприклад, воєначальник Квінт Лутацій Катул в 60-ті роки до н. е. збудував храм Юпітера Капітолійського, а консул Луцій Мунацій Планк в 42 р. до н. е. – храм Сатурна [21, с. 9]. Цицерон вважав, що подібні демонстрації розкоші оберталися суспільним благом, відрізняючи їх від демонстративного споживання [33, с. 93]. Проте, хоча він критикував приватні демонстрації, він також зазначав, що кожен видатний громадянин повинен бути забезпеченим відповідно до свого статусу [33, с. 94]. Вже з кінця II ст. до н. е. багаті і впливові римляни почали будувати свої міські будинки з мармуровими колонами та замовляти скульптури для своїх садів і дворів, а також перебудовувати або будувати розкішні заміські вілли, особливо вздовж узбережжя Кампанії. До кінця I ст. н. е. це стало звичайною практикою серед еліти, що привело до інтенсивної конкуренції в проектуванні та оздобленні будинків [28].

Поняття розкоші у контексті свідомості римського суспільства

Щоб зрозуміти соціальну функцію, яку виконувала римська розкіш, нам необхідно усвідомити, як саме працювали ринки розкоші. Це має велике значення, адже розкіш є нестійким концептом: сьогоденні предмети розкоші можуть бути завтрашніми предметами повсякденної необхідності, і те, що може бути розкішним для одного суспільства, може бути звичайним для іншого. Подібні зміни відбувалися і в римському суспільстві у часі та просторі. Зокрема в 9 книзі «Природнича історія» Пліній повідомляє, що в його час жінки усіх верств населення носили перли, не вважаючи їх розкішшю, проте він дає зрозуміти, що це були перли різних сортів. Але коли ці прикраси вперше були завезені до Риму, вони сприймалися як ексклюзивна річ [28]. Отже, найбільш потужним об'єктивним чинником, який впливав на

становлення та динаміку демонстративного споживання, було те, що, у зв'язку зі збагаченням римського суспільства турбота про задоволення життєво-необхідних (первинних) потреб перестала бути актуальною проблемою людини. Відповідно, первинні потреби перестали сприйматися як домінуючі, та їх місце зайняли постійно зростаючі потреби, які не мали життєво-важливого значення. Ознакою статусу була не наявність грошей, а можливість їх витратити на звані обіди, ігри, купівлю екзотичних тварин, одяг та прикраси. Центрами концентрації споживання стали бенкети, тернопілії, магазини та театри, звідки вони проектувалися в приватне життя громадян.

Предмети розкоші переважно були імпортовані або виготовлені з іноземних матеріалів. Користуючись античними джерелами, ми маємо можливість сформулювати список предметів розкоші, які завозилися до Риму. За коментарями Плінія Старшого, це були слонова кістка, дорогоцінне каміння, янтар, перли, шовк, екзотична деревина і меблі (особливо з лимонного дерева), мармур, прикраси, перець, дорогоцінні метали (особливо у вигляді посуду), екзотичні тварини (в основному завозилися для арени), кваліфіковані раби або люди зі спеціальними навичками (кухарі, лікарі та вчителі), екзотичні фрукти, різноманітні види риб і твори мистецтва (особливо бронзова скульптура) [28].

Моральна опозиція традиції

Зі зростанням багатства, яке втікало в міста Італії з розширенням імперії, еліта римського суспільства змогла почати процес все більш помітного демонстративного споживання. Це явище було суттєвим елементом конкурентної політичної боротьби та показником соціального стану, без якого жоден політик не міг би розраховувати отримати бажану посаду. Однак межа між величним (чудовим) і розкішним (надмірним) тепер стала вузькою, а сам факт «демонстрацій» призвів до відкритої критики з боку освічених римських громадян, про що свідчить факт появи так званих письменників-моралістів – таких як Марціал, Сенека, Ювенал, Цицерон та ін. В античних джерелах критика розкоші з'являється досить рано. Зокрема вже в I ст. до н. е. Цицерон розкритикував політика Гая Ліцинія Верреса, якого філософ звинуватив у купівлі величезної кількості творів мистецтва і дорогоцінних предметів розкоші як від приватних осіб, так, ще гірше, від храмів та їхніх скарбниць, залишивши все для особистого користування [34, с. 89].

Відомий сатирик I ст. н. е. Персій зазначав, що звичаї, бенкети вельмож та розкіш стали «музою» для таких поетів, як він. Далі, продовжуючи свою думку, він жартує над багатіями, які приносять численні жертви Юпітеру та іншим богам,

прохаючи подарувати їм гарні та здорові тіла. Потім, не без сарказму, письменник додає, що виконати ці прохання богам сильно заважають розкішні столи та важкі пряні страви, які вживають прохачі. Персій ставить питання: «Невже у багатіїв у роті є якийсь прищик, який їм не можна дряпати плебейським буряком?» [26, с. 99]. Продовжуючи цю критику, Ювенал писав, що за якогось птаха кухарі готові були платити золотом, якщо у нього був різнокольоровий та пишний хвіст. Поет запитує: «Невже вся справа у хвості? Чи їсть хтось те кольорове пір'я?» [32, с. 283]. Навіщо платити так багато, якщо після приготування страви виявляється, що м'ясо павича не сильно відрізняється від куриного. Отже, виходить, що багатіїв у першу чергу приваблювала ексклюзивність товару, а не його смакові якості.

Наприкінці I ст. н. е. послідовним у своїй критиці розкоші був Пліній Старший. Зокрема в 37 книгах його «Природничої історії» розповсюджено понад 60 пасажів, які зачіпають теми розкішного життя, головним чином з точки зору непотрібних витрат та зусиль [28]. Він дає зрозуміти, що розкіш його хвилювала, навіть якщо вона не відповідала його особистому способу життя. На початку II ст. Тацит помітив, що сторіччя змагань зруйнувало багато сенаторських сімей, а тому «змагання» демонстрації розкоші стали поступово зменшуватися [30, с. 105]. Справа у тому, що на той час політичні нагороди за змагання були зменшені силою влади імператора та відсутністю будь-якої подібності демократичних виборів. До того ж самі імператори вели досить розкішний образ життя (згадати хоча б Тиберія, Гая Калігулу, Нерона, Вітеллія та Доміціана) [21].

Сумптуарне законодавство

Давньоримський письменник Авл Геллій (II ст. н. е.) зазначав, що у римлян бережливість і простота побуту охоронялися не лише домашньою раціональністю, але й державним законодавством [7, с. 146]. **Заходи, спрямовані на підтримку бережливості та скромності в побуті**, були спрямовані на збереження стабільності всередині громадянського суспільства і проти пагубного впливу розкоші та грошей. У зв'язку з цим з кінця періоду Пізньої Республіки в Стародавньому Римі з'являється низка законів під загальною назвою «сумптуарні закони» (*leges sumptuariae*), або ж «Закони проти розкоші». Ці закони датуються III ст. до н. е. – I ст. н. е. Перші обмеження, введені в Римі, були спрямовані проти великих витрат на похоронні обряди та культ померлих. Поступово обмеження охопили інші сфери життя, однак відновлення уваги до одних й тих самих законів, що відбувалось час від часу, свідчило про порушення цих правових норм [6, с. 278]. Загалом сумптуарні закони намагалися стримувати величезні витрати

на бенкети, одяг, прикраси, ігри, домашню обстановку та навіть подарунки (зокрема закони Клавдія, Оппія, Орхія, Фаннія, Тіта Дідія, Ліцинія). Однак протягом усього кількох десятиліть ці закони ігнорувалися та забувалися, а деякі громадяни, які накопичили великі статки, безперешкодно розоряли свої сім'ї. Тоді диктатор Корнелій Сулла був вимушений видати ще один закон, за яким у календи та іди кожного місяця, а також у дні публічних видовищ і в свята дозволялося витратити не більше 300 сестерціїв (750 асів), а в звичайні дні – до 30 асів [14, с. 144]. Однак вже за часів правління Октавіана Августа максимум розходів римського громадянина в звичайні дні був підвищений до 200 сестерціїв, а на весілля дозволялося витратити аж 1000 сестерціїв. Але й це не змогло обмежити марнотратство римських багатіїв, тому скоро довелося підняти рівень допустимих витрат до 2000 сестерціїв, щоб хоча б таким чином стримувати «кипіння бурхливої розкоші» [7, с. 149].

Проте, як зазначає Макробій, подібні законодавчі заходи не мали успіху, адже невелика група охоронців строгих нравів не в силах була справитися з любов'ю всього римського суспільства до пишних обідів та бенкетного розгулу. Закони про розходи вносилися окремими громадянами, щоб прикривати недоліки всього суспільства. Жоден із законів не досяг своєї мети. Навіть суровий закон Анція Рестіона 68 р. до н. е. так і залишився просто офіційним наказом, а сам Анцій до кінця своїх днів обідав лише в себе вдома, щоб не бути свідком того, як люди порушують настанови, запропоновані їм заради блага держави [14, с. 144].

Висновки. Таким чином, внаслідок певних територіальних і світоглядних змін та підвищення соціальних стандартів, що відбулись у римській державі на межі Пізньої Республіки та Ранньої імперії, у суспільстві сталася «революція споживання», яка ознаменувала собою перехід від простого невишуканого життя до демонстрації розкоші, яка перетворилася на характерну рису римської патриціанської культури імперських часів. Моралісти неодноразово висловлювалися проти помічених ними змін звичаїв, перенесення акцентів пошуку насолоди зі сфери культурного та духовного на сферу плотського та матеріального. Але, оскільки імператори, які мали б боротися проти надмірної розкоші та навчати своїм прикладом гарному смаку та помірності римських громадян, самі ставали невільниками розкішного образу життя, а суспільство проявляло готовність слідувати паттернам їх поведінки. З часом розкішне життя все більше ставало певним атрибутом соціальної ідентичності, символом багатства і поваги, які визнавалися оточуючими. Батько політекономії Адам Сміт констатував: «Люди перейшли від простого фізичного виживання до виживання в

соціумі. Тілесні апетити змінилися апетитами статусу, і досягти його висоти можна лише накопиченням багатства. Ідеальна можливість публічно демонструвати накопичене – споживати розкіш

[24, с. 125]». Отже, римські громадяни, які володіли накопиченнями, готові були витратити гроші для підтримки свого соціального статусу.

Бібліографічні посилання

1. Авторы жизнеописаний Августов [Электронный ресурс]. – М.: Наука, 1992. – 384 с. – Режим доступа: <http://www.ancientrome.ru/antlitr/sha/index.htm>
2. Афиней. Пир мудрецов: Книги I – VIII [Текст] / Афиней; [отв. ред. М. Л. Гаспаров]. – М.: Наука, 2004. – 656 с.
3. Афиней. Пир мудрецов: Книги IX–XV [Текст] / Афиней; [пер. и примеч. Н. Т. Голинкевича]. – М.: Наука, 2010. – 597 с.
4. Бодрийяр, Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры [Текст] / Жан Бодрийяр. – М.: Культурная революция, 2006. – 269 с.
5. Веблен, Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен; [пер. с англ. В. В. Мотылева]. – М.: Прогресс, 1984. – 370 с.
6. Винничук, Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима [Текст] / Л. Винничук; [пер. с польск. В. К. Ронина]. – М.: Высш. шк., 1988. – 496 с.
7. Геллий Авл. Аттические ночи (книги I – X) [Текст] / Авл Геллий; [пер. с лат. А. Я. Тыжова]. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2007. – 480 с.
8. Гиро, П. Быт и нравы древних римлян [Текст] / Поль Гиро. – Смоленск: Русич, 2000. – 576 с.
9. Гораций. Сатиры [Текст] / Квинт Гораций Флакк; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
10. Ефимов, Е. Г. Теория роскоши Вернера Зомбарта [Текст] / Е. Г. Ефимов // Научный потенциал регионов на службу модернизации : межвуз. сб. науч. ст. Астраханского инж.-строит. ин-та. – Астрахань, 2011. – С. 236–239.
11. Зомбарт, В. Собрание сочинений: в 3 т. [Текст] / В. Зомбарт. – СПб.: Владимир Даль, 2005. – 637 с.
12. Каркопино, Ж. Повседневная жизнь Древнего Рима. Апогей Империи [Текст] / Ж. Каркопино. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 420 с.
13. Кнабе, Г. С. Древний Рим – история и повседневность: очерки [Текст] / Г. С. Кнабе. – М.: Искусство, 1986. – 208 с.
14. Макробий. Сатурналии [Текст] / Феодосий Макробий; [под ред. С. П. Пургина]. – Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. у-та, 2009. – 372 с.
15. Мандевиль, Б. Басня о пчелах, или Пороки частных лиц – блага для общества [Текст] / Бернард Мандевиль. – М.: Наука, 2000. – 291 с.
16. Марциал. Эпиграммы [Текст] / Марк Валерий Марциал; [пер. Ф. Петровского]. – М.: Худож. лит., 1968. – 487 с.
17. Моммзен, Т. История Рима: в 4 т. [Текст] / Теодор Моммзен. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. – Т. 2. – 640 с.
18. Монтанари, М. Голод и изобилие. История питания в Европе [Текст] / М. Монтанари. – СПб.: Alexandria, 2009. – 279 с.
19. Овидий. Наука любви [Текст] / Публий Овидий Назон; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Элегии и малые поэмы. – М.: Худож. лит., 1973. – 528 с.
20. Робер, Ж.-Н. Рождение роскоши: Древний Рим в погоне за модой [Текст] / Ж.-Н. Робер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 400 с.
21. Светоний. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] / Гай Светоний Транквилл; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова и Е. М. Штаермана]. – М.: «Наука», 1964. – 394 с.
22. Сенека. Моральные листы до Луцилия [Текст] / Луций Анней Сенека; [пер. з лат. А. Содомори]. – К.: Основы, 1999. – 603 с.
23. Сергеев, М. Е. Жизнь древнего Рима [Текст] / М. Е. Сергеев. – СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 2000. – 368 с.
24. Смит, А. Теория нравственных чувств [Текст] / Адам Смит. – М.: Республика, 1997. – 352 с.
25. Петроний Арбитр. Сатириконт [Текст] / Арбитр Петроний; [пер. с лат. М. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
26. Персий. Сатиры [Текст] / Авл Персий Флакк; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
27. Письма Плиния Младшего [Текст] / Гай Плиний Младший; [пер. М. Е. Сергеев, А. И. Доватура, В. С. Соколова]. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. – 586 с.
28. Плиний. Естественная История [Электронный ресурс]. – М.: ИВИ РАН, 2009. – Режим доступа: <http://annales.info/antlit/plinius/>
29. Плутарх. Застольные беседы [Текст] / Плутарх; [пер. Я. М. Боровского]. – Ленинград: Наука, 1990. – 594 с.
30. Тацит. Анналы [Текст] / Корнелий Тацит // Сочинения в двух томах. Том 1. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 7–326.
31. Тит Ливий. Римская история от основания города [Электронный ресурс]. – М.: Наука, 1989. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlit/t.htm?a=1364000100>
32. Ювенал. Сатиры [Текст] / Децим Юний Ювенал; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
33. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях [Текст] / Марк Туллий Цицерон. – М.: «Наука», 1974. – 248 с.
34. Цицерон. Речь против Гая Верреса («О предметах искусства») [Текст] / Марк Туллий Цицерон; [пер. с лат. / М. Л. Гаспарова] // Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. – М.: Искусство, 1994. – 540 с.

References

1. Avtory zhizneopisaniy Avgustov [Authors biographies Augustow] [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.ancientrome.ru/antlitr/sha/index.htm> (in Russian).
2. Athenaeus, 2004. Pir mudretsov: Knigi I – VIII [The Deipnosophistae]. Moscow (in Russian).
3. Athenaeus, 2010. Pir mudretsov: Knigi IX – XV [The Deipnosophistae]. Moscow (in Russian).
4. Baudrillard, Zh. 2006. Obshchestvo potrebleniya. Ego mify i struktury [The Consumer Society: Myths and Structures]. Moscow (in Russian).
5. Veblen, T. 1984. Teoriya prazdnogo klassa [The Theory of the Leisure Class]. Moscow (in Russian).
6. Vinnichuk, L. 1988. Lyudi, nrvy i obychai Drevney Gretsii i Rima [People, manners and customs of ancient Greece and Rome]. Moscow (in Russian).
7. Gellius, Aulus, 2007. Atticheskiye nochi (Knigi I – X) [Attic Nights]. Saint Petersburg (in Russian).
8. Giro, P. 2000. Byt i nrvy drevnikh rimlyan [Life and customs of the ancient Romans]. Smolensk (in Russian).
9. Horace, 1989. Satiry [Satire]. Moscow (in Russian).
10. Efimov, E. 2011. Teoriya roskoshi Vernera Zombarta [Theory of luxury of Werner Sombart]. Nauchnyy potentsial regionov na sluzhbu modernizatsii: sbornik Astrakhanskogo instituta, pp. 236 – 239. Astrakhan (in Russian).

11. **Zombart, V.** 2005. Sobraniye sochineniy [Collected Works]. Saint Petersburg (in Russian).
12. **Karkopino, Zh.** 2008. Povsednevnyaya zhizn' Drevnego Rima. Apogey Imperii [The daily life of ancient Rome. Apogee of the Empire]. Moscow (in Russian).
13. **Knabe, G. S.** 1986. Drevniy Rim – istoriya i povsednevnost' [Ancient Rome – the history and everyday life]. Moscow (in Russian).
14. Macrobius, 2009. Saturnalii [Saturnalia]. Ekaterinburg (in Russian).
15. **Mandeville, B.** 2000. Basnya o pchelakh. ili poroki chastnykh lits – blaga dlya obshchestva [The Fable of The Bees: or, Private Vices, Public Benefits]. Moscow (in Russian).
16. Martial, 1968. Epigrammy [Epigrams]. Moscow (in Russian).
17. **Mommzen, T.** 1997. Istoriya Rima [History of Rome]. Rostov-on-Don (in Russian).
18. **Montanari, M.** 2009. Golod i izobiliye. Istoriya pitaniya v Yevrope [Famine and abundance. The history of feeding in Europe]. St. Petersburg (in Russian).
19. Ovid, 1973. Nauka lyubvi [The Art of Love]. Moscow (in Russian).
20. **Rober, Zh.-N.** 2004. Rozhdeniye roskoshi: Drevniy Rim v pogone za modoy [The daily life of Ancient Rome through the prism of pleasure]. Moscow (in Russian).
21. Suetonius, 1964. Zhizn' dvenadtsati tsezarey [The Life of the Caesars]. Moscow (in Russian).
22. Seneka, 1999. Moralni listi do Lutsiliya [Moral Epistles]. Kiev (in Ukraine).
23. **Sergeenko, M. E.** 2000. Zhizn' drevnego Rima [The life of ancient Rome]. St. Petersburg (in Russian).
24. **Smit, A.** 1997. Teoriya nrvstvennykh chuvstv [Theory of moral senses]. Moscow (in Russian).
25. Petronius Arbiter, 1989. Satirikon [Satyricon]. Moscow (in Russian).
26. Persiy, 1989. Satiry [Satire]. Moscow (in Russian).
27. Pis'ma Pliniya Mladshogo [Letters of Pliny the Younger], 1950. Moscow (in Russian).
28. Pliniy, 2009. Estestvennaya Istoriya [Natural history] [Electronic resource]. Access: URL: http://annales.info/ant_lit/plinius/
29. Plutarch, 1990. Zastol'nyye besedy [Table Talk]. Leningrad (in Russian).
30. Tatsit, 1969. Annaly [Annals]. Leningrad (in Russian).
31. Tit, Liviy, 1989. Rimskaya istoriya ot osnovaniya goroda [Roman history from the founding of the city] [Electronic resource]. Access: URL: <http://ancientrome.ru/antlit/t.htm?a=1364000100>
32. Juvenal, 1989. Satiry [Satire]. Moscow (in Russian).
33. Cicero, 1974. O starosti. O druzhbe. Ob obyazannostyakh [About old age. On friendship. On duties]. Moscow (in Russian).
34. Cicero, 1994. Rech protiv Gaya Verresa («O predmetakh iskusstva») [Against Verres]. Moscow (in Russian).

Надійшла до редколегії 09.06.2017